

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Θά σᾶς μιλήσω γιά τά σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας. Λέω σημερινά προβλήματα τῆς δημοκρατίας καί ὅχι προβλήματα τῆς σημερινῆς δημοκρατίας γιατί στήν πραγματικότητα σήμερα δέν ὑπάρχει πουθενά δημοκρατία. Υπάρχουν τό πολύ φιλελεύθερες δλιγαρχίες σέ δρισμένες χῶρες, σχετικά προνομιούχες, προνομιούχες ἀπό πολλές ἀπόφεις. Πρέπει νά είμαστε αὐτήν τή στιγμή περισσότεροι ἀπό πέντε δισεκατομμύρια ἀνθρώποι πάνω στή γῇ καί εἰναι ζήτημα ἀν ὑπάρχουν 500 ή 600, τό πολύ 700 ἔκατομμύρια ἀνθρώπων πού ζοῦν σέ χῶρες ὅπου ἡ πείνα δέν εἰναι καθημερινό πρόβλημα, ὅπου ἡ καταδίωξη, ἡ φυλάκιση, ἡ Ἑλλειψη ἐλευθερίας δέν εἰναι ἡ καθημερινή πραγματικότητα. Άλλα καί σέ αὐτές τίς οἰκονομικά ἀνεπτυγμένες καί πολιτικά φιλελεύθερες χῶρες ἡ κατάσταση, ἐνῶ φαίνεται περίπου βιώσιμη, εἰναι στήν πραγματικότητα ἀπελπιστική. Εἰναι ἀπελπιστική γιατί δυστυχῶς κανένας δέν βλέπει πιό πέρα ἀπό τή μύτη του. ἐνῶ τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα εἰναι τεράστια.

Υπάρχει κατ' ἀρχήν τό πρόβλημα πού ἀνέφερα προηγουμένως. Τά 6/7, ἐάν ὅχι τά 7/8, τοῦ κόσμου ζοῦνε σέ ἔνα καθεστώς φτώχειας καί τεράστιας καταπίεσης. Υπάρχει ἐπειτα τό οἰκολογικό πρόβλημα γιά τό ὅποιο ὁ καθένας ἀδιαφορεῖ ἡ ἐνδιαφέρεται γιά μερικές του ἀπόφεις, ἐνῶ ζοῦμε πάνω σέ μιά μπαρούταποθήκη, ἡ γιά νά χρησιμοποιήσω μιάν ἄλλη παρομοίωση, πριονίζουμε συστηματικά, καθημερινά, τό κλαδί ἐπάνω στό ὅποιο είμαστε καθισμένοι. Αὐτήν τή στιγμή πού μιλᾶμε πρέπει νά ὑπάρχουν περί τίς ἔκατο χιλιάδες ἔκταφια τροπικῶν δασῶν στή Βραζιλία, τά ὅποια καίγονται συστηματικά γιά νά δημιουργηθοῦν ἀγροτικές ἔκτάσεις. "Οχι μόνο στή Βραζιλία, σέ δλόκληρη τήν τροπική ζώνη, τά δάση καταστρέφονται, στήν Εύρωπη ἐπίσης τά δάση καταστρέφονται. Μέ τήν καταστροφή τῶν δασῶν συμ-

βαδίζει ή καταστροφή χιλιάδων και δεκάδων χιλιάδων βιολογικών είδων. Όπως τότε έχει πεῖ ένας μεγάλος έπιστήμων, αύτό που οι ιστορικοί του μέλλοντος θά θεωρήσουν ώς τή μεγαλύτερη τρέλα τῆς ἀνθρωπότητας στόν είκοστό αιώνα δέν θά είναι οὕτε οί πόλεμοι, οὕτε οί πυρηνικές βόμβες, οὕτε κάν ένας τρίτος παγκόσμιος πυρηνικός πόλεμος. Αύτό που θά φανεῖ ώς ή μεγαλύτερη τρέλα τῆς ἀνθρωπότητος στό μέλλον θά είναι ή καταστροφή του βιολογικού πλούτου τῆς γῆς.

Στίς προηγμένες και σχετικά φιλελεύθερες χῶρες, τί γίνεται στήν πραγματικότητα; Δημοσιογράφοι και πολιτικάντηδες μιλάνε γιά δημοκρατία. Τό πραγματικό καθεστώς είναι φυσικά ένα καθεστώς πλήρως όλιγαρχικό. Γιπάρχουν φυσικά οί φιλελεύθερες πλευρές αύτοῦ του όλιγαρχικού καθεστώτος: ύπαρχουν δρισμένα δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων και τῶν πολιτῶν, ύπαρχει ένας λεγόμενος ἐλεύθερος Τύπος κτλ. Άλλα έάν κοιτάξει κανείς ποιοί πραγματικά κυβερνοῦν, ποιοί πραγματικά έχουν τήν έξουσία στά χέρια τους, θά ἀντιληφθεῖ δτι οὕτε στίς χειρότερες ἐποχές τῆς λεγόμενης ρωμαϊκής δημοκρατίας –που δέν ήταν ποτέ δημοκρατία ἀλλά όλιγαρχία– τό ποσοστό αύτῶν πού έχουν δύναμη μέσα στήν κοινωνία δέν ήταν ποτέ τόσο μικρό δσο είναι σήμερα. Θά πάρω γιά παράδειγμα τή γαλλική κατάσταση που τήν ξέρω κάπως καλύτερα. Ό ἐνήλικος και μέ δικαίωμα ψήφου πληθυσμός στή Γαλλία είναι περί τά 35-37 ἔκατομμύρια. Ἀν ἀθροίσει κανείς τή λεγόμενη πολιτική τάξη, τούς κυρίαρχους τῆς οίκονομίας, ἀυτούς που παίζουν πραγματικό ρόλο στή χειραγώγηση τῆς κοινῆς γνώμης, ίδιως μέ τά μαζικά μέσα πληροφόρησης, και κάποιες ἀλλες κατηγορίες, θά φτάσει ἐνδεχομένως στό σύνολο 3.700 ἀτόμων. Αύτό μᾶς δίνει μία ἀναλογία ἐνός στίς δέκα χιλιάδες. Ταυτοχρόνως ύπαρχουνε ἀνθρώποι οί όποιοι ἀσκοῦν κριτική στήν ἀρχαία ἀθηναϊκή δημοκρατία, διότι ένας ἐλεύθερος πληθυσμός ἔκατο χιλιάδων ἀνθρώπων είχε ἵσως, στή χειρότερη περίπτωση, ἔκατο χιλιάδες δούλους. Δέν τό λέω φυσικά αύτό γιά νά δικαιολογήσω τήν ὑπαρξη τῆς δουλείας. Τό λέω γιά νά δείξω ποιά είναι ή πραγματική κατάσταση σήμερα. Φαντάζομαι δτι ἀν

κάνετε κάποιο λογαριασμό ἀντίστοιχο γιά τή σύγχρονη Ἑλλάδα θά βρείτε τό πολύ χίλιους ή ὀχτακόσιους ἀνθρώπους οί όποιοι πραγματικά παίζουν ένα ρόλο σέ δλων τῶν είδων τίς έξουσίες πού υπάρχουν. Αύτή είναι ή κατάσταση.

Παράλληλα μ' αύτή τήν κατάσταση παρατηροῦμε ένα ἄλλο ἔξισου χρίσμα, ἔξισου βαρύ φαινόμενο. Οι λαοί αύτῶν τῶν χωρῶν ἔπαιξαν έναν μεγάλο ρόλο στήν ιστορία. Δέν μιλάω γιά τίς μάχες και τίς κατακτήσεις, μιλάω γιά τόν πολιτισμό και ίδιως γιά τήν πολιτική δημιουργία. Μετά ἀπό τό μεγάλο σκοτάδι που ἐπικράτησε ἀπό τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία ώς τήν ἀρχή τῶν νεότερων χρόνων, ξαναδημιουργήθηκε στή Δυτική Εὐρώπη ένα ἐλευθερωτικό κίνημα. Ξεκίνησε μέ τήν πρώτη ἀστική τάξη που δημιούργησε πόλεις πού προσπαθοῦν νά αὐτοκυβερνηθοῦν, μέσαι ἀπό ἀγῶνες στούς όποίους και ή ἀστική τάξη ἔπαιξε φυσικά ρόλο και ή μικροαστική και ἀργότερα τεράστιο ρόλο ἔπαιξε και ή ἐργατική τάξη. Σάν κατάλοιπο αύτῶν τῶν ἀγώνων, ξμειναν αύτά που χαρακτηρίζονται σήμερα ώς δημοκρατικοί ή φιλελεύθεροι θεσμοί σ' αύτές τίς χῶρες. Αύτοί οί θεσμοί δέν ήταν ποτέ δῶρο τῶν κυριάρχων, οὕτε δῶρο τῶν καπιταλιστῶν, οὕτε ἀναγκαῖα ἀποτελέσματα τοῦ οίκονομικοῦ συστήματος. Κατακτήθηκαν μέ σειρά ἀγώνων, ἐστοίχισαν βουνά πτωμάτων και ποταμούς αἵματος.

Πού βρίσκονται αύτοί οί λαοί σήμερα και πού βρίσκεται ἄλλωστε και ὁ Ἑλληνικός λαός; Ό ἐμφανέστερος χαρακτηρισμός που θά μποροῦσε νά δώσει κανείς είναι δτι βρίσκονται σέ μία κατάσταση πολιτικῆς ὀπάθειας, ίδιωτικοποίησης, ἀνευθυνότητας, κυνισμοῦ, ἀδιαφορίας γιά τά κοινά και τά πολιτικά και γενικότερα μίας στάσης ἀπέναντι τόσο στήν ίδιωτική δσο και στήν κοινή ζωή τους που είναι περίπου μία στάση ἀποχαύνωσης μέσα στόν καταναλωτικό και τηλεοπτικό αύγανισμό. Ή σημερινή κατάσταση δέν είναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα συνωμοσιῶν, δολοπλοκιῶν, χειραγώγησης ἐκ μέρους τῶν κυρίαρχων στρωμάτων. Έάν τά κυρίαρχα στρώματα μποροῦν νά κάνουν ἀτιμωρητί αύτά τά όποια κάνουν –και νομίζω δτι ἐδῶ στήν Ἑλλάδα είσαστε πολύ καλά πλη-

ροφορημένοι, τόξέρετε πάνω στό πετσί σας, δτι κάνουνε διτιμωρητί δσα κάνουνε—έάν αύτά τά κυρίαρχα στρώματα μποροῦν νά κάνουν αύτά πού κάνουνε είναι ἀκριβῶς διότι οι λαοί μένουν ἀπαθεῖς ή τό πολύ σηκώνουν τούς ωμους τους λέγοντας, «τούς ξέρουμε, είναι δλοι οι ίδιοι παλιάνθρωποι».

Τά τελευταία χρόνια ἐμφανίστηκαν θεωρητικοί μέ τήν ἀναγέννηση τοῦ λεγόμενου φιλελευθερισμοῦ, οί δποιοι ἐκθειάζουν αύτή τήν κατάσταση λέγοντας: τώρα φτάσαμε πραγματικά στήν ἀληθινή ἔλευθερία, στόν ἀτομικισμό· δ καθένας ὀσχολεῖται μέ τά δικά του καί συνεπώς δέν ἔχουμε κοινωνικές καί πολιτικές συγκρούσεις, δέν ἔχουμε ιστορίες καί φασαρίες, καί ἔτσι τό σύστημα λειτουργεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν ὑποχρισία δ συλλογισμός αύτός περιέχει καί μία τεράστια αύταπάτη. Τό ὑπάρχον σύστημα, ἔτσι δπως είναι σήμερα, καταστρέφει τήν ίδια τήν ἐπιβίωσή του. Ἀν ἔξακολουθεῖ καί λειτουργεῖ κατά κάποιον τρόπο, δέν λειτουργεῖ χάρις στούς ἀνθρώπους καί τούς θεσμούς τούς δποίους παράγει. Λειτουργεῖ διότι, παρά τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, παρά τήν ποιότητα τῶν διευθυνόντων, ἔξακολουθοῦν καί ὑπάρχουν σέ δρισμένα μέρη τῆς κοινωνίας καί στόν κρατικό μηχανισμό —άς ποῦμε φ% τῶν δικαστικῶν, χ% τῶν ἐκπαιδευτικῶν ή ψ% τῶν ἔργαζομένων ἐν γένει— κάποιοι οί δποιοι, ἀντί νά συμμορφωθοῦν μέ τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, δηλ. νά λένε «τί μέ νοιάζει ἐμένα; Ποιός πληρώνει περισσότερο; Πρός δφελος αύτοῦ βγάζω τήν ἀπόφαση», δπως θά ἔπρεπε νά κάνουν κατά τήν πραγματικά ἐπικρατοῦσα^{*} φιλοσοφία καί κατά τίς θεωρίες τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν κατά παραδοσιακό τρόπο, μέ κάτι κατάλοιπα ήθους, πού κάνουνε μερικούς δικαστές τουλάχιστον νά είναι κατά τό μᾶλλον ή ήττον ἀδέκαστοι καί συνεπώς νά τούς φοβοῦνται. Παράλληλα ἀρκετοί ἐκπαιδευτικοί ἀντί νά χαζεύουν μέσα στήν τάξη προσπαθοῦν νά μάθουν κάτι στά παιδιά· μερικοί ἔργατες βιδώνουν τίς βίδες καί ἔτσι δέν ἐκτροχιάζονται διαρκῶς τά τρένα. Κανονικά δέν ἔχουν κανένα λόγο νά βιδώνουνε αύτές τίς βίδες, δεδομένου τοῦ τί τούς πληρώνουν καί δεδομένου τοῦ τί βλέπουν νά γίνεται μέ καταχρήσεις

δισεκατομμυρίων ή μέ κανονικές ἐπιχειρήσεις δπου τεράστιες περιουσίες δημιουργοῦνται χωρίς κανένα λόγο ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη. Δέν μιλάω γιά τά πάμπερς*, μιλάω γιά σοβαρότερα πράγματα πού γίνονται π.χ. στό χρηματιστήριο τῆς Νέας Υόρκης, δπου ἀπό τή μία μέρα στήν ἄλλη, χωρίς καμία οίκονομική βάση ούτε κάν καλῶς ἐννοούμενη καπιταλιστική, δημιουργοῦνται δισεκατομμύρια δολάρια μέ καθαρά ἀεριτζίδικες ἐπιχειρήσεις. Ἀν αύτή ή κατάσταση συνεχιστεῖ, ούτε ή βιόσφαιρα μέσα στήν δποία ζοῦμε θά ἀντέξει ἐπί πολλές δεκαετίες, ούτε ή κοινωνιόσφαιρα, ἀν μοῦ ἐπιτρέπεται δ νεολογισμός, θά μπορέσει νά ἔξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ.

Τά καθεστῶτα πού ὑπάρχουνε σ' αύτές τίς χῶρες είναι μία μικρή μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Αύτοαποκαλοῦνται δημοκρατίες, λέξη πού δπως δλες οί ἄλλες ἔχει ὑποστεῖ σήμερα μία τρομερή ἐκπόρνευση. Είναι ἀδύνατον δ δποιοσδήποτε Αφρικανός δεκανέας μέ δέκα μυδραλιοβόλα καί είκοσι τζίπ καταλάβει τήν ἔξουσία νά μή διακηρύξει δτι πρόκειται νά ἐγκαθιδρύσει ἔναν δημοκρατικό σοσιαλισμό, ἔξ δνόματος τοῦ δποίου φυσικά σφάζει τούς ἀντιπάλους του, καταλαμβάνει τήν τηλεόραση καί ἀφιονᾶει τόν λαό του. Τό ίδιο ἔχει συμβεῖ καί μέ τή λέξη σοσιαλισμός· ἐμεῖς οί Έλληνες είμαστε σέ προνομιούχα θέση νά καταλάβουμε τί ἔχει γίνει μέ τή λέξη σοσιαλισμός. Τό ίδιο ἔχει γίνει καί μέ τή λέξη ἐπανάσταση. Φαντάζομαι θά βλέπετε κάθε μέρα διαφριμίσεις γιά τήν ἐπανάσταση στά ψυχεία, ή γιά τήν ἐπανάσταση στό χαρτί υγείας.

Πρέπει νά ἐπανέλθουμε στήν ἀρχική σημασία τῆς λέξεως «δημοκρατία». Δημοκρατία δέν σημαίνει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, δέν σημαίνει τήν ἔλλειψη λογοκρισίας, δέν σημαίνει ἐκλογές οίουδήποτε τύπου. Όλα αύτά είναι καλά καί ἀγια, ἀλλά είναι δευτέρου καί τρίτου βαθμοῦ ἐπακόλουθα τῆς δημοκρατίας. Δημοκρατία, είναι τό κράτος τοῦ δήμου. Δημος είναι δ λαός. Κράτος στά ἀρχαία ἔλληνικά, δέν σημαίνει κράτος μέ τή σημερινή

* Άναφορά στά ἐπίκαιρα οίκονομικο-πολιτικά σκάνδαλα.

έννοια. Κράτος δέν ύπηρχε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ή ἀθηναϊκή πολιτεία δέν ἦτανε χράτος ἦτανε πόλις ή πολιτεία. Κράτος στά ἀρχαία ἐλληνικά σημαίνει δύναμη και ἐνδεχομένως βία ή ώμη βία. (Είναι χαρακτηριστικό ότι στή νέα Ἑλλάδα δημιουργήθηκε πραγματικά ἔνα χράτος, πήραμε ἀπό τά ἀρχαία ἐλληνικά τή λέξη ἡράτος πού σημαίνει δύναμη ή βία· θά μπορούσαμε νά είχαμε πάρει τή λέξη πολιτεία, δέν είναι ἔτοι;). Δημοκρατία είναι η ἔξουσία τοῦ δήμου. Έάν σκεφτοῦμε αύτές τίς λέξεις στό βάθος τους, ἀμέσως ἐμφανίζονται τά ούσιαστικά προβλήματα. Πρώτα πρώτα τί είναι ὁ δῆμος, ποιός είναι ὁ δῆμος, ποιός ἀνήκει στόν δῆμο; Δεύτερον, τί θά πεῖ ἔξουσία; Καί τό γεγονός ἄλλωστε ότι ὁ ἴδιος δ χαρακτηρισμός, δ ἴδιος ὁ δρος πού ύποδηλώνει αύτό τό πολίτευμα θέτει αύτά τά ἐρωτήματα, δείχνει τόν ἴδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ πολιτεύματος, πού γεννιέται τήν ἴδια στιγμή μέ τή φιλοσοφική ἀναζήτηση, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλα πολιτεύματα στά ὅποια τέτοια ἐρωτήματα δέν γεννιοῦνται. Ἀν τό καθεστώς είναι ή μοναρχία, ξέρετε ότι είναι ή ἀρχή τοῦ μονάρχη και αύτός δ μονάρχης είναι πάντοτε καθορισμένος κληρονομικά ή και μέ δποιονδήποτε ἄλλο τρόπο. Τό ἴδιο ισχύει σέ μία ἀριστοκρατία: οἱ ἀριστοί είναι αύτοί πού ἐκ γενετῆς ἀνήκουν σέ μία δρισμένη κοινωνική τάξη. Η δημοκρατία ἥδη σάν δρος θέτει ἐρωτήματα και προβλήματα. Ἀπό αύτή τήν ἀποφη δέν είναι τυχαίο ότι ἡ γέννησή της συμπίπτει κατά τελείως ούσιαστικό τρόπο μέ τή γένωση αύτῆς τῆς ἀτέρμονης ἐρώτησης πού είναι ή φιλοσοφία.

Η δημόκρατία είναι η θέλει νά είναι ἔνα πολίτευμα πού ἀποβλέπει στήν κοινωνική και τήν ἀτομική αύτονομία. Γιατί ἐδῶ μιλάμε γιά αύτονομία; Διότι δ μέγιστος ἀριθμός τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἐγκαθιδρύθηκε πάντοτε πάνω στή βάση μίας ἑτερονομίας. Οἱ θεσμοί πού ύπηρχαν, θεσμοί μέ τή γενικότατη έννοια, ἀλλά και οἱ πολιτικοί θεσμοί είδικά, θεωροῦνται πάντοτε ως δεδομένοι, και μή ἐπιδεχόμενοι ἀμφισβήτηση. Οἱ θεσμοί αύτοί ἦτανε καμαρένοι κατά τέτοιον τρόπο, ωστε νά μήν είναι δυνατόν νά τεθοῦν ύπό ἐρώτηση. Π.χ. σέ θεσμίσεις πρωτόγονων φυλῶν, οἱ θεσμοί τῆς φυλῆς ἔχουν ἀνέκαθεν παραδοθεῖ ἀπό τούς θεμελιω-

τές ἥρωες η ἀπό τούς προγόνους και θεωροῦνται αύτονόητοι. Τό δρθό και τό μή δρθό, τό ἐπιτρεπτό και τό μή ἐπιτρεπτό είναι καθορισμένα μιά γιά πάντα, σέ όλα τά πεδία. Δέν ἀπαγορεύεται νά ἀμφισβήτησει κανείς τούς θεσμούς, δέν χρειάζεται κάν νά ἀπαγορευθεῖ, διότι είναι ἀδιανόητο νά ἀμφισβήτηθούν. Οἱ ἀνθρωποί τούς ἔχουν ἐνσωματώσει, τούς ἔχουνε ἐσωτερικεύσει μέ τήν ἴδια τους τήν ἀνατροφή, δηλ. μέ τήν ἴδια τους τήν κατασκευή ως κοινωνικῶν ἀτόμων.

Τί ἔγινε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα γιά πρώτη φορά και τί ἐπανελήφθη στήν Εύρωπη ἀπό τόν 12ο-13ο αἰώνα και μετά; Ή ρήξη τοῦ ἑτερονομου καθεστῶτος η ἐμφάνιση μίας τάσης πρός τήν αὐτονομία. Αύτή η τάση ἐκφράζεται πολιτικά μέ τό δημοκρατικό κίνημα και μέ δσους δημοκρατικούς θεσμούς δημιουργήθηκαν. Ή ρήξη μέ τήν ἑτερονομία σήμαινε τήν ἀμφισβήτηση τῶν ἥδη ύπαρχντων θεσμῶν και αύτό ἔγινε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Αύτό πού βλέπουμε π.χ. στήν Ἀθήνα ἀπό τό 700 ἔως τό 400 π.Χ., και ἀκόμα και μετά είναι ή περίπου συνεχής μεταβολή τῶν θεσμῶν. Δέν δημιουργήθηκαν ποτέ ἰδεώδεις θεσμοί. Οἱ Ἀθηναῖοι ποτέ δέν ἔπαψαν νά μεταρρυθμίζουν τούς νόμους τους κατά τρόπον ωστε νά διευρύνουν τή δημοκρατική πρακτική, δηλ. τή δυνατότητα πραγματικῆς συμμετοχῆς τοῦ δήμου στήν ἔξουσία.

Αύτονομία σημαίνει ότι η πολιτική κοινότητα δίνει η ἴδια στόν έκαντό της τούς νόμους της και τούς δίνει ξέροντας ότι τούς δίνει, δηλ. ἀποκλείοντας κάθε ἴδεα ἔξωκοινωνικῆς πηγῆς τῶν νόμων και τῶν θεσμῶν, εἴτε αύτή η πηγή θεωρηθεῖ φυσική εἴτε ἀπλῶς παραδοσιακή, εἴτε ύπερβατική, θεία. Η τελευταία περίπτωση παρουσιάζεται μέ τούς Ἐβραίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: τούς θεμούς πού δίνει δ Ἰεχωβά στόν Μωυσῆ.

Αύτονομία σημαίνει: δίνουμε σέ μίας τούς νόμους μας και τούς θεμούς μας ξέροντας ότι ἐμεῖς τούς δημιουργοῦμε, ξέροντας ότι θείεις τούς κατασκευάζουμε. Αύτό είναι τό μεγαλύτερο χράτος, αὐτή είναι η μεγαλύτερη ἔξουσία πού ύπαρχει μέσα σέ μία κοινωνία: νά μποροῦμε νά δίνουμε στούς έαυτούς μας τούς νόμους μας, δηλ. νά δίνουμε στόν έαυτό μας και τούς θεσμούς πού διέ-

πουν τή ζωή μας και τήν χυβέρνηση μέ τήν όποια ἀποφασίζουμε πρός τά ποῦ πηγαίνουμε.

Ἡ κοινωνία δέν εἶναι ποτέ μία ἀπλή σύνθεση, μία ἀπλή πρόσθεση ἀτόμων, διότι τά ἴδια τά ἄτομα δημιουργοῦνται ἀπό τήν κοινωνία. Συνεπῶς ὅταν μιλᾶμε γιά αὐτόνομη κοινωνία και θέλουμε μία αὐτόνομη κοινωνία αὐτό σημαίνει ταυτολογικά, *ipso facto*, ὅτι θέλουμε ἐπίσης αὐτόνομα ἄτομα. Θέλουμε ἄτομα ίκανά νά δώσουν στόν ἔαυτό τους τόν νόμο τους, ὅμως δέν εἶναι δυνατόν σέ μία κοινωνία ὁ καθένας νά δίνει στόν ἔαυτό του ἔνα νόμο. τά ἄτομα αὐτά πρέπει νά συμμετέχουν στή θέσμιση τῆς κοινωνίας. Αύτό σημαίνει βασικά ὅτι ἡ παιδεία τῶν ἀτόμων, ὅχι ἀπλῶς μέ τήν ἔννοια τῶν σχολείων και τῆς ἐκπαίδευσης, ἀλλά ἡ παιδεία ως συνεχής δράση τῆς κοινωνίας πάνω στά ἄτομα, δράση πού ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού τά ἄτομα γεννιοῦνται και φτάνει ως τόν θάνατό τους πού διοχετεύεται ὅχι μόνο μέ τά σχολεῖα, ἀλλά μέ τήν οἰκογένεια, μέ τή μητέρα, μέ τίς συντροφιές, μέ τίς γειτονιές, μέ τόν στρατό, μέ τίς συναναστροφές, μέ τίς ἐφημερίδες, μέ τά ραδιόφωνα, μέ τίς τηλεοράσεις.

Ἡ παιδεία λοιπόν μέ τή γενικότατη ἔννοια και σέ ὅλες τής τίς μορφές πρέπει νά συμβάλλει στό νά μποροῦν τά ἄτομα νά γίνουν πραγματικά αὐτόνομα. Αύτόνομα ἄτομα σημαίνει ἄτομα τά όποια προσπαθοῦν ὅχι ἀπλῶς νά ρυθμίσουν κατά τρόπο αὐτόνομο τήν ἀτομική τους ζωή, ἀλλά νά συμμετάσχουν στόν προσδιορισμό τῶν νόμων, πού εἶναι κατ' ἀνάγκην κοινωνικοί, πού περιορίζουν ἡ καθορίζουν τή ζωή τους. Συνεπῶς, ἐάν μιλᾶμε γιά αὐτόνομα ἄτομα, κατ' ἀνάγκην μιλᾶμε ταυτοχρόνως γιά μία αὐτόνομη κοινωνία, δηλ. γιά μία κοινωνία μέσα στήν όποια δέν ἐπικρατεῖ καμιά θεία ἀποκάλυψη, καμιά ἴδεα φυσικῶν νόμων πού ρυθμίζουν τήν κοινωνική ζωή, καμιά καθαγιασμένη παράδοση ἡ όποια ἰσχύει ἀπλῶς και μόνο διότι εἶναι παράδοση, ἀκόμα λιγότερο φυσικά καμιά ἔξουσία ἐνός κόμματος πού ἐκφράζει δῆθεν τήν ιστορική νομοτέλεια και τίς ιστορικές ἀναγκαιότητες, ἡ ἔξουσία κάποιου γενικοῦ γραμματέως ἡ προέδρου, ἀλλά γιά μία κοινωνία πού ἡ ἴδια θεσμίζει και κυβερνᾷ τόν ἔαυτό της. Μό-

νον ὅταν τά ἄτομα μποροῦν νά ποῦν ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι και δικοί τους νόμοι, μόνο τότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι αὐτά τά ἄτομα εἶναι αὐτόνομα, ἀλλά ἐπίσης ὅτι και ἡ κοινωνία εἶναι αὐτόνομη.

Τί σημαίνει νά μποροῦν νά ποῦν τά ἄτομα ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας εἶναι και δικοί τους νόμοι, και ὅτι τούς ἐνστερνίζονται πλήρως; Δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι συμφωνοῦν μέ τούς νόμους πού ὑπάρχουν· σημαίνει ὅμως ἀπαραιτήτως ὅτι ἔχουν συμμετάσχει πραγματικά και ἐνεργά στή διαμόρφωση τῶν νόμων αὐτῶν και τῶν θεσμῶν και φυσικά ἐπίσης στή λειτουργία τους. Αύτό συνεπάγεται, ἀπό τή στιγμή πού μία κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπό ἔνα θεωρητικά ἀπεριόριστο και ἀπροσδιόριστο πλῆθος ἀτόμων, ὅτι ὑπάρχει πλήρης ισότης συμμετοχῆς ὅλων τῶν ἀτόμων σέ ὅλες τίς θεσμίζουσες ἔξουσίες πού μποροῦν νά ὑπάρχουν στή δεδομένη στιγμή σέ μία κοινωνία και στή λειτουργία αὐτῶν τῶν θεσμῶν. Συνεπῶς, σχετικά μέ διτήποτε μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο ρητῆς θέσμισης, ρητῆς νομοθέτησης μέσα στήν κοινωνία εἴτε πρόκειται γιά αὐτό πού μπορεῖ νά δονομάσει κανείς θεσμίζουσα ἔξουσία, δηλ. τήν ἔξουσία πού καθορίζει τούς βασικούς θεσμούς μέσα στούς δποίους ζεῖ ἡ κοινωνία, εἴτε πρόκειται γιά τήν ἀσκηση θεσμισμένων ἔξουσιῶν, π.χ. και τῆς νομοθετικῆς ἔξουσίας και τῆς κυβερνητικῆς ἔξουσίας, πρέπει νά δίνεται σέ ὅλους ἡ μεγαλύτερη ἐφικτή δυνατότητα, ὅχι ὀπλῶς τυπική, ἀλλά ούσιαστική, νά συμμετάσχουν στήν ἀσκηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἔξουσιῶν και τῶν λειτουργιῶν. Μεγαλύτερη δυνατότητα, ὅχι ἀπλῶς τυπική, ἀλλά ούσιαστική: αὐτό σημαίνει ὅτι δέν περιορίζόμαστε στό νά λέμε ὅτι οι πολίτες μία φορά στά πέντε χρόνια καλοῦνται νά διαλέξουν ἀντιπροσώπους οἱ δποίοι θά ἀποφασίσουν γιά αὐτούς, ἀλλά ὅτι οι πολίτες ἀποφασίζουν μόνοι τους γιά τούς νόμους κάτω ὅπό τούς δποίους θέλουν νά ζήσουν. Σημαίνει ἐπίσης ὅτι δέν διαλέγουν, δέν ἐκλέγουν ἐμμέσως ἡ ἀμέσως ἀνθρώπους οἱ δποίοι θά τούς κυβερνοῦν, ἀλλά ὅτι κυβερνοῦν μόνοι τους. Σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ βασικές ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τό μέλλον τῆς κοινωνίας –διότι αὐτό εἶναι κυβερνηση, κυβερνῶ θά πεῖ λαμβάνω ἀπο-

φάσεις πού άφορούν αύτά πού πρέπει νά γίνουν είτε ώς έργα είτε ώς δραστηριότητες—ὅτι άφορα λοιπόν τίς βασικές κυβερνητικές άποφάσεις πρέπει νά άνήκει στό σύνολο τῆς κοινωνίας, στό σύνολο τῶν πολιτῶν. Πρέπει δλοι, δχι άπλως τυπικά, νά έχουν τό δικαίωμα νά συμμετέχουν. Πρέπει νά είναι έκπαιδευμένοι σάν άτομα ἀπ' δλες τίς άπόψεις τίς δποίες άνάφερα προηγουμένως κατά τρόπον ώστε νά μπορούνε νά συμμετέχουν.

Έδω θά ήθελα νά κάνω δύο ή τρείς παρατηρήσεις. Πρώτα πρώτα μία άναφορά στούς ἀρχαίους, ή μᾶλλον στόν μεγάλο Θουκυδίδη. "Οταν δ Θουκυδίδης θέλει νά χαρακτηρίσει μία πόλη ώς ἐλεύθερη, τή χαρακτηρίζει «αὐτόνομον, αὐτόδικον καὶ αὐτοτελῆ». Πόλις, γιά τόν Θουκυδίδη είναι πάντοτε: οί πολίτες. Ό Θουκυδίδης δέν μιλάει ποτέ οὔτε γιά κράτη οὔτε γιά ἐπικράτειες. Π.χ. οί λέξεις «Ἀθῆναι» ή «Σπάρτη» στόν Θουκυδίδη έχουν άπλως γεωγραφική ἔννοια. "Οταν μιλάει γιά τίς πολιτείες πού συγκρούονται στόν Πελοποννησιακό Πόλεμο λέει πάντοτε «οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Κερκυραῖοι, οἱ Κορίνθιοι». Κάποιος ἀπό τούς ρήτορες μέσα στόν Θουκυδίδη λέει «ἄνδρες γὰρ πόλις». Ή ίδεα δτι ένα κράτος, μία ἐπικράτεια, μία πολιτεία είναι μία ἐδαφική ἔκταση, ίδεα πού ἐπικρατεῖ στή νεότερη φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ συνταγματική θεωρία, είναι καθαρά φεουδαρχική ἀντίληψη, δέν έχει καμία σχέση μέ τή δημοκρατική παράδοση. Λέει λοιπόν δ Θουκυδίδης αὐτόνομος. Λέει αὐτόδικος δηλ. δτι ή ίδια δικάζει τίς παραβάσεις πού γίνονται μέσα στόν χῶρο, στή σφαίρα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. "Οπως ξέρετε, τά ἀρχαῖα ἀθηναϊκά δικαστήρια ἦταν κληρωτά καὶ δχι ἐπαγγελματικά δικαστήρια. Λέει αὐτοτελῆς τέλος είναι ή ἀρχή, ή ἔξουσία μέ τήν ἔννοια τῆς κυβέρνησης. Στά ἀρχαῖα ἑλληνικά «οἱ ἐν τῷ τέλει» είναι οι κυβερνῶντες. Μία πολιτεία είναι ἔνα σύνολο πολιτῶν πού κυβερνούν οἱ ίδιοι τόν έαυτό τους. Συνεπῶς έάν δέν είμαστε αὐτόνομοι, αὐτόδικοι καὶ αὐτοτελεῖς δέν μπορούμε οὔτε νά ζοῦμε, οὔτε νά λέμε δτι ζοῦμε σέ δημοκρατία.

"Ενα δεύτερο σημείο πάνω στό δποίο θά ήθελα νά ἐπιμείνω είναι οι σχέσεις ἐλεύθερίας καὶ ίσότητας. "Έχει ύπάρχει ἀπό πο-

λύν καιρό, ηδη ἀπό τόν 19ο αιώνα, μία πολύ διαδεδομένη ρητορική καὶ σοφιστική, ή δποία ξαναεμφανίστηκε δυναμωμένη καὶ ἀνανεωμένη ἀπό τή στιγμή πού ύπῆρξε ή Ρωσία ώς δῆθεν «κομμουνιστική» κοινωνία, πού λέει τό ἔξῆς: έάν θέλετε νά είσαστε ἐλεύθεροι, δέν μπορεῖτε νά είσαστε ίσοι-διότι δῆθεν στή Ρωσία οι ἀνθρωποι είναι ίσοι ἀλλά δέν είναι ἐλεύθεροι— καὶ ἀν θέλετε νά είστε ίσοι-δπως είναι στή Ρωσία—δέν μπορεῖτε νά είστε ἐλεύθεροι. Αύτός ό συλλογισμός περιέχει πολλαπλά σοφίσματα ή ψεύδη. Έάν κοιτάξουμε τήν πραγματικότητα, στή Ρωσία οι ἀνθρωποι δέν είναι οὔτε ίσοι, οὔτε ἐλεύθεροι. Αύτός πού είναι μέσα στό στρατόπεδο συγκεντρώσεως δέν είναι ίσος ἀπό καμιά ἀποφη οὔτε μέ τόν φύλακα τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως, οὔτε μέ τόν συνταγματάρχη πού διοικεῖ τό στρατόπεδο οὔτε μέ τόν γραμματέα τῆς κομματικῆς ἐπιτροπῆς πού διοικεῖ τήν περιοχή, οὔτε μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ πολιτικοῦ γραφείου. Καὶ ἐπειδή ἀκριβῶς ύπῆρχε ή πολιτική ἀνελευθερία ἦταν δυνατόν ἐπίσης νά ύπάρχει στή Ρωσία καὶ ή πολιτική καὶ ή οίκονομική ἀνισότης. Άντιστρόφως στίς καπιταλιστικές χώρες καὶ σέ μᾶς σήμερα λέγεται δτι ύπάρχει ἐλεύθερία, ἀλλά δέν ύπάρχει ίσότης οίκονομική. Βεβαίως δέν ύπάρχει ίσότης οίκονομική, ἀλλά δέν ύπάρχει φυσικά οὔτε καὶ πολιτική ίσότης. Ή πολιτική ίσότης ή δποία ύπάρχει είναι τελείως τυπική. Ό μέσος "Ελλην πολίτης, ὁ χωριάτης, ὁ θυρωρός, ὁ σοφέρ, ὁ ἐργάτης, ὁ τραμβαγιέρης καὶ δποιοσδήποτε ἄλλοις δέν έχει τά ίδια πραγματικά δικαιώματα μέ τά μέλη τῆς ἀρχούσης πολιτικῆς τάξεως. Δέν μιλάω γιά οίκονομική ἀνισότητα, μιλάω γιά πολιτική ἀνισότητα. Υπάρχει μία πολιτική προνομιούχα τάξη στήν Έλλάδα, ή δποία βρίσκεται σέ τελείως ἀνιση πολιτική θέση σέ σχέση μέ τόν κοσμάκη, καὶ φυσικά ἀπό τή στιγμή κατά τήν όποία ύπάρχει, δπως ύπάρχει στά καπιταλιστικά καθεστώτα τεράστια οίκονομική ἀνισότης, δέν μπορεῖ νά ύπάρχει πολιτική ίσότης: ἀν έχω πολλά λεφτά ἀγοράζω έναν ραδιοφωνικό σταθμό καὶ ἀγοράζω καὶ μία τηλεόραση, ἔτσι ή οίκονομική ἀνισότης μεταφράζεται σέ πολιτική ἀνισότητα διότι λέω στόν κοσμάκη τί πρέπει νά σκέφτεται καὶ τοῦ λέω ποιές είναι οι εἰδή-

σεις: γίνεται πάντοτε φιλτράρισμα τῶν εἰδήσεων, γίνεται παρουσίαση τῶν πληροφοριῶν κάτω ἀπό ἓνα δρισμένο πρίσμα.

Ἄν θέλουμε νά είμαστε ἐλεύθεροι μέσα στήν κοινωνία πρέπει νά είμαστε πραγματικά ζοι. Δέν χρειάζεται νά συζητήσει κανείς τά ἄλλα σοφίσματα τά δποία ἔχουν προταχθεῖ ἐναντίον τῆς δῆθεν ισοπέδωσης πού θά ἐπέφερε ἡ πραγματική ισότητα. Ὅταν μιλᾶμε γιά ισότητα δέν ἐνοοῦμε ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων. Ἄν υπάρχει κάποια κοινωνία πού δημιουργεῖ ὁμοιομορφία τῶν ἀτόμων είναι ἡ σημερινή. Ο καθένας νομίζει δτι είναι ἀπολύτως μοναδικός, ίδιομορφος, καί διαφορετικός ἀπό τὸν κάθε ἄλλον, ἀλλά στὶς 8 τὸ βράδυ πατάει τὸ ἴδιο κουμπί καί βλέπει τὶς ἵδιες ἀνοησίες στήν ἴδια τηλεόραση καί ὀγοράζει τὰ ἴδια ροῦχα. Αὐτή είναι ἡ ἀτομική ἐλεύθερία πού τοῦ ἐπιτρέπει ὁ κοινωνικός θεσμός τῆς μόδας. Ὅταν μιλᾶμε γιά ισότητα, ἐνοοῦμε ἔκεινη τήν ισότητα ἡ ὁποία είναι πολιτικά βαρύνουσα, δηλαδή τήν ισότητα τῶν δυνατοτήτων πού παρέχονται σέ δλους νά συμμετάσχουν πραγματικά στή θέσμιση τῆς κοινωνίας καί στήν ἀσκηση δποιωνδήποτε ἔξουσιῶν ὑπάρχουν μέσα σέ αὐτή τήν κοινωνία. Αὐτό συνεπάγεται τήν ἀμεση δημοκρατία γιά τήν ὁποία θά πῶ μερικά λόγια παρακάτω.

Ἡ ἴδεα τῆς ισότητος ἔχει ἀσφαλῶς καί σημαντικές οίκονομικές ἐπιπτώσεις. Δέν είναι δυνατόν, ἴδιως σέ μία κοινωνία τῆς σημερινῆς μορφῆς, τῆς σημερινῆς ὑφῆς, τῆς σημερινῆς συγχρότησης, νά ὑπάρξει πραγματική πολιτική ισότητα, ἀπ' τή στιγμή πού ὑπάρχουν ὁι τεράστιες οίκονομικές ἀνισότητες οἱ ὁποίες ὑπάρχουν· μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ μέσο, καί οὔτε βρέθηκε ποτέ, νά ἐγκατασταθεῖ ἓνα στεγανό χώρισμα ἀνάμεσα στὸν οίκονομικό καί πολιτικό χῶρο. Ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχει, ὅπως σήμερα, μία τεράστια οίκονομική ἀνισότητα, οἱ ἀνθρώποι οἱ ὁποίοι ἔχουν στά χέρια τους τήν οίκονομική δύναμη, κατ' ἀνάγκην καί ἀσχέτως τῶν προθέσεων τους, θά τή μετατρέψουν καί σέ πολιτική δύναμη. Ὁλη ἡ ιστορία, δχι τόσο ἡ ἀρχαία ἐλληνική στήν ὁποία στήν πραγματικότητα τό χρῆμα ἔπαιξε σχετικό ρόλο, ἀλλά καί ἡ ρωμαϊκή καί δῃ ἡ σύγχρονη ιστορία τό ἀποδεικνύει.

Αὐτό μᾶς δύνηται ἐπίσης σέ μία ἄλλη θεώρηση. Δέν είναι δυνατόν ποτέ νά σκεφτοῦμε δτι τά ἄτομα τά δποία τά θέλουμε ώς ἐλεύθερους πολίτες, μπορεῖ νά είναι ἐλεύθεροι στήν πολιτική ζωῆ καί νά είναι σκλάβοι κατ' ούσιαν μέσα στήν οίκονομική παραγωγική τους ζωῆ. Δέν είναι δυνατόν νά σκεφτοῦμε δηλαδή δτι τίς Κυριακές τά ἄτομα θά πηγαίνουν σέ μία ἐλεύθερη πολιτική συνέλευση καί δτι τίς ἄλλες πέντε-έξι μέρες τῆς ἐβδομάδος θά είναι ἀπλῶς βίδες ἀπάνω σέ ἓνα μηχανικό σύστημα παραγωγῆς. Δέν είναι δυνατόν νά ἐκπαιδεύσουμε πολίτες –διότι ἀκόμα μία φορά ἡ παιδεία τῶν πολιτῶν δέν σταματάει οὔτε στό δημοτικό, οὔτε στό γυμνάσιο – πού νά είναι ἐλεύθεροι καί υπεύθυνοι καί νά θέλουν νά συμμετέχουν στὶς κοινές ὑποθέσεις, καί ταυτοχρόνως νά περνᾶνε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐν ἐγρηγόρει ζωῆς τους σέ μία ιεραρχική δομή μέσα στήν δποία δέν τούς πέφτει κανένας λόγος ἔκτός ἀπ' τό νά ἐκτελοῦν συνεχῶς, ἀφενός αὐτά πού τούς λένε οἱ ἀνώτεροι τους, ἀφετέρου αὐτά πού τούς λένε οἱ κανονισμοί, οἱ ὁποίοι πενήντα φορές στὶς ἐκατό είναι κωμικά παράλογοι. Ἄν κατορθώνουν τά ἐργοστάσια καί οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες νά λειτουργοῦν, είναι ἐπειδή κατά ἓνα μεγάλο μέρος οἱ ἐργαζόμενοι παραβαίνουν τούς κανονισμούς γιά νά καταφέρουν νά κάνουν τή δουλειά τους. Ἀπόδειξη δτι μία ἀπό τίς ἀποτελεσματικότερες μορφές ἀπεργίας είναι αὐτή πού στά γαλλικά δνομάζεται ἀπεργία ζήλου· οἱ ἐργαζόμενοι δηλαδή ἀρχίζουν νά ἐφαρμόζουν κατά λέξη τούς κανονισμούς κι αὐτό μπορεῖ νά κάνει τά πάντα νά καταρρεύσουν μέσα σέ μία ὥρα. Γιατί αὐτό; Διότι τούς κανονισμούς φυσικά δέν τούς ἔκαναν οἱ ἐργαζόμενοι· τούς ἔκαναν διάφοροι τεχνικοί, μηχανικοί, δινθρωποι πού τελείωσαν πολυτεχνεῖα, καί μεγάλες σχολές, οἱ ὁποίοι δέν ξέρουν πῶς γίνεται ἡ δουλειά στήν πραγματικότητα. δέν ξέρουν τί συμβαίνει δταν γίνεται πραγματικά μία δουλειά.

Μία αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μποροῦσε δχι γιά λόγους φιλανθρωπίας ἀλλά γιά πολιτικούς λόγους νά δεχτεῖ μία οίκονομική κατάσταση μέσα στήν δποία ἀφενός ὑπάρχει μία τεράστια οίκονομική ἀνισότητα καί ἀφετέρου οἱ ἐργαζόμενοι, δηλαδή τό

σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, βρίσκονται τοποθετημένοι σάν μυρμήγκια μέσα σέ ιεραρχικές δομές δπου δέν τούς πέφτει κανένας λόγος γιά τό τί κάνουν καί πῶς θά τό κάνουν. Ή αύτοδιοικηση τῶν παραγωγικῶν μονάδων ἀπό τούς παραγωγούς εἶναι καί ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά μία πραγματικά αὐτόνομη κοινωνία καί δημοκρατικό σχολεῖο.

Σήμερα δέν διαπιστώνουμε μόνο τήν ὑπαρξη οίκονομικῶν μορφῶν κυριαρχίας. Ὑπάρχουν μορφές κυριαρχίας πού εἶναι καθαρά πολιτικές. Έάν στήν Ρωσία μετά τό 1917 δημιουργήθηκε ἔνα ἐκμεταλλευτικό καί καταπιεστικό καθεστώς, κατά πᾶσα πιθανότητα ἐκμεταλλευτικό καί καταπιεστικό καθεστώς, κατά πᾶσα πιθανότητα ἐκμεταλλευτικότερο καί ἀσφαλῶς πολύ καταπιεστικότερο ἀπό ὅποιοδήποτε γνωστό ὡς τότε στήν ίστορία ταξικό καθεστώς, αὐτό δέν ὄφειλεται στούς κεφαλαιοκράτες, ἀλλά στό γεγονός ὅτι μέσα ἀπό τό ἴδιο τό κομμουνιστικό κόμμα, τούς μπολσεβίκους, δημιουργήθηκε μία γραφειοκρατία πού συνδέθηκε μέτη γραφειοκρατία τῶν ἐργοστασίων, τοῦ στρατοῦ καί ἀλλων κοινωνικῶν κλάδων καί ἡ ὅποια ἀρκετά γρήγορα κατοχυρώθηκε σάν ἀπόλυτα κυρίαρχη τάξη καί ἐγκαθίδρυσε τό καθεστώς τοῦ γραφειοκρατικοῦ, δλοκληρωτικοῦ καπιταλισμοῦ.

Συνεπῶς δέν εἶναι μόνον οἱ οίκονομικά προνομιούχες καί κυρίαρχες τάξεις οἱ ὅποιες ἀντιτίθενται στή δημοκρατία· εἶναι καί ἡ πολιτική γραφειοκρατία ἡ ὅποια συνεχῶς τείνει νά παράγεται καί νά ἀναπαράγεται· ἀλλοτε πάλι συσπειρώνεται γύρω ἀπό μία χαρισματική μορφή, πού τείνει καί κατορθώνει φυσικά νά μονοπωλήσετ⁷ τήν ἔξουσία καί νά ἔξαλείφει ὅποιαδήποτε σπέρματα δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ή σύγχρονη πολιτική μορφή τοῦ κόμματος εἶναι καταλληλότατη γιά τή δημιουργία τῆς γραφειοκρατίας. Θυμηθεῖτε ὅτι κόμματα, μέ τή σημερινή ἔνωνα τοῦ δρου, δέν ὑπῆρχαν στήν ἀρχαία Ἀθήνα. Τά κόμματα δημιουργήθηκαν στή νεότερη ἐποχή. Εἶναι μία ἀπό τίς τραγικές εἰρωνείες τῆς ίστορίας, ὅτι τά πρῶτα πραγματικά κόμματα πού δημιουργήθηκαν μέ τήν ἔνωνα πού δίνουμε σήμερα σ' αὐτήν τή λέξη, εἶναι δημιουργήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης. στόν ἀγώνα της γιά ἀπελευθέρωση, καί κατά μίμησή τους ἔγιναν τά ἀστικά κόμματα στήν

Εύρωπη. Τά ἐργατικά κόμματα ἐκφυλίστηκαν σχετικά γρήγορα καί γίνανε γραφειοκρατικά.

Τά κυρίαρχα στρώματα τά ὅποια μπορεῖ καί πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ἔνα δημοκρατικό κίνημα, δέν εἶναι μόνον ἡ οίκονομική ὀλιγαρχία· εἶναι καί ἡ πολιτική ὀλιγαρχία καί ἡ πολιτική γραφειοκρατία. Έδω θά ήθελα νά υπογραμμίσω ἔνα σημεῖο πού εἶναι ἀπό παλιά γνωστό στήν πολιτική φιλοσοφία, ἀλλά πού πολλοί τό ξεχνᾶνε, καί ίδιως στήν Ἐλλάδα. Κατηγοροῦμε συνεχῶς τούς κυρίαρχους ὅτι κυριαρχοῦν. Αύτοί εἶναι τόσο ἀνόητο ὅσο δν κατηγοροῦμε τούς κλέφτες ὅτι κλέβουν, ἡ τούς ξανθούς διότι εἶναι ξανθοί. Ή δουλειά τῶν κυρίαρχων εἶναι νά κυριαρχοῦν. Έάν πρέπει νά κατηγορήσουμε κάποιον, πρέπει νά κατηγορήσουμε τούς κυριαρχούμενους, πού ἀφήνονται νά κυριαρχοῦνται. Δέν μποροῦμε νά λέμε ταυτοχρόνως ὅτι δ λαός εἶναι παντοδύναμος καί δι τό δ ὅποιοσδήποτε δημαγωγός τόν σέρνει ἀπό τή μύτη. Πρέπει νά ποῦμε δι τό ὑπάρχει μία εύθυνη τοῦ λαοῦ σέ αὐτά τά διοία σημεία γίνονται γενικά καί σέ αὐτά πού γίνονται σήμερα εἰδικά. Φυσικά αὐτό δέν φτάνει, διότι ἐδῶ δέν κάνουμε ἡθικολογία. Τό λέμε αὐτό γιά νά υπενθυμίσουμε στούς πολίτες δι τό αὐτά τά διοία συμβαίνουν. συμβαίνουν μέ τή συμμετοχή τους, μέ τή συνενοχή τους. Ἀλλά δέν μποροῦμε νά σταθοῦμε σ' αὐτό. Γιατί ὑπάρχει ἡ συνενοχή, πού παίρνει τή μορφή τῆς ἀπάθειας, τῆς ἀδιαφορίας, τοῦ κυνισμοῦ, κ.λπ.; Άπ' τή μιά μεριά, δλο τό ίστορικό ρεῦμα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, δημητρεῖ τούς ἀνθρώπους σ' αὐτή τήν ἀποχαύνωση, σέ αὐτόν τόν ἀτομικισμό, σ' αὐτόν τόν καταναλωτικό καί τηλεοπτικό αύνανισμό. Άπ' τήν ἀλλη μεριά ὑπάρχει καί κάτι ἀλλο, πού ἐπιδέχεται συζήτηση καί ἐνδεχομένως ἀνασκευή. Πρόκειται γιά τή διείσδυση μέσα στόν πληθυσμό μιᾶς κεντρικῆς καπιταλιστικῆς φαντασιακῆς σημασίας, τοῦ μύθου τῆς γνώσης, τῆς ἐπιστήμης τῶν εἰδικῶν, τῶν ἐπαίόντων, αὐτῶν πού ξέρουν. Έκεῖ στηρίζεται ἡ κεντρική δομή τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τελείως ἀσυμβίβαστη μέ κάθε δημοκρατική θέσμιση, δηλαδή ἡ ιεραρχία. Γιατί δ τάδε εἶναι στήν κορφή καί οι ἀλλοι εἶναι κάτω; Διότι εἶναι σπουδασμένος, διότι εἶναι ἐπαίων.

διότι ξέρει καλύτερα, διότι είναι είδικός, κ.λπ.

Αύτος δύναται να σάς διεισδύσει μέση στή ζωή τῶν ἀτόμων καί γιά νά σάς διασκεδάσω λίγο καί νά διακόψω τήν ἵσως ἀνιαρή συνέχεια αὐτῶν τῶν συλλογισμῶν. Θά σάς διηγηθῶ ἐνα διάφορο, μιά ιστορία πού πραγματικά μου συνέβη. Στήν Ἑλλάδα κρατᾶμε εύτυχῶς αὐτή τήν καλή συνήθεια, δτι συζητᾶμε μέ τόν ἀνθρωπο πού όδηγει τό ταξί καί ἔτσι κάνουμε διάφορες σφυγμομετρήσεις τοῦ τί γίνεται. Τήν ἐποχή τῆς «ἀποστασίας» καί τῶν ταραχῶν ἡμουν στήν Ἀθήνα καί πῆρα ἐνα ταξί. Ό ταξιζής ἦταν συμπαθητικός καί ξύπνιος ἀνθρωπος. Τοῦ λέω: τί γίνεται, φαίνεται ἀσχημη ἡ κατάσταση. Ναι, λέει, είναι φριχτή, ἀλλά μήν ἀνησυχεῖτε. Λέω, γιατί νά μήν ἀνησυχῶ; "Ε, λέει, ύπαρχει δ Ἀντρέας. "Α, λέω, καί τί θά κάνει δ Ἀντρέας; Λέει: αὐτήν τή στιγμή δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτα, διότι ξέρει φύγει 48 ὥρες στή Βουλγαρία. Γιατί ξέρει φύγει δ Ἀντρέας 48 ὥρες στή Βουλγαρία; Διότι, μοῦ λέει δ ταξιζής, ἡ βουλγαρική κυβέρνηση τά ξέρει βρεῖ πολύ σκούρα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση καί κάλεσαν τόν Ἀντρέα γιά 48 ὥρες γιά νά τούς τά διορθώσει.

Νομίζω δτι κάθε σχόλιο είναι περιττό. Ό ἀνθρωπος πού μοῦ τά ξέλεγε αὐτά ἦτανε πολύ κανονικός. δέν ητανε ἐκ γενετῆς ἡλίθιος, ἦτανε πολύ ἐντάξει, δδηγοῦσε ἀφογα, μοῦ εἶπε νόστιμα ἀστεῖα στή συνέχεια, κτλ. Μέ αὐτήν τή νοοτροπία οι ἀνθρωποι φήφισαν δύο φορές τόν Ἀντρέα καί τόν φέρανε στά πράγματα –τήν πρώτη θά μποροῦσε κανείς νά τούς συγχωρήσει, τή δεύτερη δχι. Ό Ἀντρέας είναι είδικός, δέν είναι ἔτσι; Ό Κουτσόγιωργας, είναι ἐπίσης είδικός καί στά πάμπερς καί σέ διάφορα ἀλλα. Καί δλοι οι ἀλλοι είναι είδικοι, είναι ἐπαίνοντες, ξέρουνε. Άς ἀφήσουμε αὐτούς πού ξέρουν νά ἀποφασίσουν.

Τό ἵδιο καί μέσα στό ἑργατικό κίνημα. Γπάρχουνε οι ἀρχηγοί πού ξέρουνε, οι γενικοί γραμματεῖς, οι Ζαχαριάδηδες, κ.λπ. Καί έχει τό πράγμα είναι χειρότερο –καί γι' αὐτό φταιει δ μαρξισμός– λόγω τῆς θεωρητικῆς κατοχύρωσης. Πίσω ἀπό τόν γενικό γραμματέα, ἡ πίσω ἀπό τά στελέχη τοῦ κόμματος, ύπαρχει ἡ μαρξιστική θεωρία πού λέει τήν ἀλήθεια γιά τήν κοινωνία, γιά τό

πῶς πρέπει νά γίνει σοσιαλισμός, γιά τό πότε πρέπει νά κάνουμε ἀπεργία, πότε δέν πρέπει, πότε πρέπει νά πάρουμε τά ὅπλα, νά καταλάβουμε τά χειμερινά ἀνάκτορα κ.λπ. Όλα αὐτά είναι μελετημένα καί λυμένα στούς τόμους τοῦ Κεφαλαίου ἡ στούς 60 τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Λένιν. Τά ξέρουν μελετήσει οι είδικοί, οι δποίοι ξέρουν. Έσύ πήγαινε νά κολλήσεις τίς προκηρύξεις, γιατί μόνο αὐτό μπορεῖς νά κάνεις. Αύτό τό φαινόμενο ξέρει ἀρχίσει ἐδῶ καί ἐναν αἰώνα, δηλαδή ἀπό τό 1880-1890. Σέ ἀντίθεση μέ τό τί γινόταν στήν ἀρχή στά ἑργατικά συνδικάτα καί στά ἑργατικά κόμματα, δπου πράγματι ύπηρχε μία ἀμεση δημοκρατία, ἀφιλετε νά δημιουργεῖται μία γραφειοκρατία. Οι ἔξηγήσεις πού ξέρουνε δοθεῖ σύμφωνα μέ τίς δποίες ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑργατικῆς πολιτικῆς καί συνδικαλιστικῆς γραφειοκρατίας. Ὁφείλεται σέ «ἀντικειμενικούς» λόγους (οἰκονομικούς, ἀναγκαιότητας τῆς ὄργάνωσης κ.λπ) είναι κατά τή γνώμη μου ἐλλιπέστατες καί ἀφοροῦν μόνο δευτερεύοντα σημεῖα, ἡ ἀπλές συνέπειες μιᾶς βαθύτερης αἰτίας. Ή βαθύτερη αὐτή αἰτία, ἡ πραγματική ἔξηγηση είναι, ἀκόμα μία φορά, ἡ διείσδυση μέσα στήν ἑργατική τάξη καί ἐν γένει μέσα στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς φαντασιακῆς σημασίας σύμφωνα με τήν ὅποια πρέπει νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν αὐτοί πού ξέρουν τά προσόντα νά διοικοῦν καί νά διευθύνουν, πού ξέρουν δηλαδή τήν ἐπιστήμη, τήν τεχνική τῆς διεύθυνσης.

Αύτή ἡ ίδεα είναι φυσικά ριζικά ἀντίθετη μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ίδεα γιά τό τί είναι δημοκρατία καί τί είναι πολιτική, πού τήν ἐκθέτει πολύ ώραια δ Πρωταγόρας στόν ὅμώνυμο διάλογο τοῦ Πλάτωνος. Ό Πλάτων, παρ' δλο πού είναι ἔχθρός τῆς δημοκρατίας, τή μεταφέρει κατά τή γνώμη μου πολύ πιστά. Τό θέμα σ' αὐτό τό σημεῖο τοῦ διαλόγου είναι ποιός είναι πολιτικός καί ποιός δέν είναι. ποιός κατέχει πολιτική ἐπιστήμη καί ποιός δέν κατέχει πολιτική ἐπιστήμη. Καί δ Πρωταγόρας ἀπαντά σ' αὐτή τήν ἐρώτηση μέ ξνα μύθο. "Οταν δ Ζεύς ἀσχολήθηκε μέ τούς ἀνθρώπους ἐμοίρασε στόν ξνα τούτη τήν είδικότητα, στόν ἄλλον μία ἀλλη, δλλά τήν πολιτική γνώση τή μοίρασε ξσα σέ δλους· γι'

αύτό, λέει ό Πρωταγόρας, βλέπεις δτι δταν οι Ἀθηναῖοι θέλουν νά ἀποφασίσουν στήν ἐκκλησία τοῦ δῆμου πῶς νά κατασκευαστοῦν τά καράβια ή πῶς νά χτιστοῦν τά τείχη ή οι ναοί, φωνάζουν τούς εἰδικούς και τούς ἀκοῦν και ὅν κανένας μή εἰδικός θελήσει νά πάρει τόν λόγο τόν γιουχαίζουνε. "Οταν δμως πρόκειται νά συζητηθοῦν οι γενικές πολιτικές ὑποθέσεις τῆς πόλεως, δποιοσδήποτε πολίτης μπορεῖ νά μιλήσει και ὅλος ὁ κόσμος τόν ἀκούει μέ προσοχή. Πίσω ἀπό αὐτόν τόν μύθο κρύβεται ή βαθύτατη πολιτική και φιλοσοφική ίδεα τῶν ἀρχαίων, δτι γιά τά πολιτικά πράγματα δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη, δέν ὑπάρχει συστηματική γνώση μέ ἀποδείξεις, μέ τεχνική ἐκπαίδευση κ.λπ., ἀλλά ὑπάρχει δόξα, δηλαδή ὑπάρχει ή γνώμη τῶν ἀνθρώπων, γνώμη ή δποία φυσικά πρέπει και αὐτή νά διδαχθεῖ και ή δποία καλυτερεύει μέ τήν ἐμπειρία ἀλλά δέν είναι ἐπιστήμη.

Πῶς μπορεῖ ή δόξα τῶν ἀνθρώπων νά διδαχθεῖ, πῶς είναι δυνατόν οι ἀνθρωποι νά σχηματίζουν ὅλοένα καλύτερη γνώμη και φρόνηση γιά τά πολιτικά πράγματα γιά τά δποία δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη; "Ἐνας και μόνος τρόπος ὑπάρχει: νά ἀσκοῦν τήν πολιτική ἔξουσία, νά συζητοῦν και νά παίρνουν ἀποφάσεις. Τελείως ἀντίθετη φυσικά είναι ή μοντέρνα ἀντίληψη ή δποία ἐπεχράτησε, δηλαδή ή ίδεα δτι ή δημοκρατία είναι ή ἐκπροσώπηση, η ή ἀντιπροσώπευση. Αύτή ή συζήτηση ἔχει γίνει ἀπό πολύν καιρό και ὁ ίδιος ὁ Ρουσσώ, ὁ δποίος ἔγραφε στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ἔλεγε σαφῶς δτι ή μόνη μορφή δεκτῆς ή πραγματικῆς δημοκρατίας είναι ή ἄμεση δημοκρατία. "Ὕπάρχει στόν Ρουσσώ μία φράση τήν δποία θά μποροῦσε νά είχε βρεῖ κανείς και στόν Λένιν και στόν Μάρξ, ὅταν ἀργότερα ἔκαναν τήν κριτική τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Οι Ἐγγλέζοι, λέει, νομίζουν δτι είναι ἐλεύθεροι διότι ἔχλεγουν τούς βουλευτές τους μία φορά στά πέντε χρόνια, ἀλλά αὐταπατῶνται· είναι ἐλεύθεροι μία μέρα στά πέντε χρόνια. Έγώ θά ἔλεγα δτι ὁ Ρουσσώ δέν προχωράει τόν συλλογισμό του μέχρι τέλους, γιατί φυσικά δέν είναι ἐλεύθεροι δπως δέν είμαστε και δέν είσαστε ἐλεύθεροι, ούτε μία μέρα στά πέντε χρόνια. Τό τί θά ψηφίσετε αὐτήν τή μέρα στά πέντε χρόνια είναι ήδη προδιαγε-

γραμμένο. Πρῶτα πρῶτα είναι προδιαγεγραμμένο ἀπ' αὐτά μέτά ὅποια μᾶς ἔχουν γεμίσει τό κεφάλι ἐπί πέντε χρόνια. Είναι προδιαγεγραμμένο ἀπό τίς καταστάσεις τίς δποίες ἔχουν ηδη ἀνεπιστρεπτί δημιουργήσει αὐτοί πού βρίσκονται ηδη στά πράγματα. Και θά μποροῦσε νά συνεχίσει νά ἐκθέτει κανείς διά μακρῶν τό πῶς είναι προδιαγεγραμμένο. Άπό τή στιγμή ἀπ' τήν δποία ἔχουν ἔχλεγει ἀμετάκλητοι ἀντιπρόσωποι, ή πρώτη και κύρια δουλειά αὐτῶν τῶν ἀμετάκλητων ἀντιπροσώπων -έκτός ἐάν πιστεύουμε στόν Ἀγιο Βασίλη- είναι νά κατοχυρώνουν τήν ἐπανεκλογή τους. "Όλα τά ὅλλα είναι δευτερεύοντα και αὐτό τό βλέπετε αὐτήν τή στιγμή και στό ἐπίπεδο τῶν ἀντιπροσώπων, και στό ἐπίπεδο τῆς Προεδρίας. Τό μόνο θέμα τό δποίο ἐνδιαφέρει είναι πῶς νά κατοχυρωθεῖ ή ἐπανεκλογή. Αύτα πού διδάσκουν οι καθηγητές Συνταγματικοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο είναι ἄσχετα. "Η ἀντιπροσώπευση είναι πολιτική αὐτοαποξένωση τοῦ πολιτικοῦ σώματος. Είναι «πάρε Ἀγά μου τό σχοινί νά μέ κρεμάσεις». "Η μόνη δυνατή μορφή δημοκρατίας είναι ή ἄμεση δημοκρατία. Δηλαδή ή δημοκρατία δπου οι ἀνθρωποι ἀποφασίζουν μόνοι τους και δχι μέσω ἀμετακλήτων ἐκπροσώπων.

"Άπό πολύν καιρό ὑπάρχει ἔνα ἐπιχείρημα και μία συζήτηση πού θά είναι ἀνέντιμο νά ἀφήσουμε κατά μέρος. "Άμεση δημοκρατία ὑπῆρξε, τό ξέρουμε. "Ὑπῆρξε στήν Ἀθήνα και σέ μερικές ὅλλες Ἑλληνικές πόλεις. "Οχι σέ δλες. Δέν ὑπῆρξε ποτέ στή Ρώμη. "Αν ποτέ ἀκούσετε κανέναν καθηγητή πανεπιστημίου νά σᾶς μιλήσει γιά ρωμαϊκή δημοκρατία, γελάστε. "Η Ρώμη ήτανε δλιγαρχία ὀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος. "Αν ἀκούσετε κανέναν μαρξιστή νά σᾶς πεῖ δτι ή ἀθηναϊκή δημοκρατία στηριζόταν στήν δουλεία. Ξαναγελάστε. Δουλεία ὑπῆρχε παντοῦ στόν ἀρχαίο κόσμο, ἀλλά πουθενά ἀλλοῦ δέν ὑπῆρχε δημοκρατία. Πείτε του ἀκόμα δτι δέν ξέρει τόν μαρξισμό, γιατί ὁ ίδιος ὁ Μάρξ γράφει, πολύ σωστά, δτι ή πραγματική κοινωνικο-οικονομική βάση τής ἀρχαίας δημοκρατίας ήταν οι ἐλεύθεροι ἀνεξάρτητοι μικροπαραγωγοί. "Η βάση τής ἀθηναϊκής δημοκρατίας δέν ητανε ή δουλεία. Οι πλούσιοι είχανε δουλούς, οι περισσότεροι ὀπό τούς ὑπόλοιπους Ἀθηναί-

ους δέν είχανε. Η βάση της αθηναϊκής δημοκρατίας ήτανε ό αγρότης πού έκανε μέ τά πόδια 25 χιλιόμετρα γιά νά κατέβει στήν Έκκλησία τοῦ Δήμου, νά συζητήσει καί νά διποφασίσει· τό ίδιο καί ό Ἀθηναϊος τεχνίτης καί ό Πειραιώτης ναύτης.

Αύτό φυσικά προϋποθέτει ότι έχουμε μία πολιτική κοινότητα περιορισμένη σέ αριθμό. Υπάρχει ἄλλωστε καί ή περίφημη φράση τοῦ Πλάτωνος, στούς Νόμους ἀν θυμάμαι καλά, δπου συζητάει τό ίδανικό μέγεθος μιᾶς πόλης καί λέει ότι αύτό τό ίδανικό μέγεθος ἀπό διποψή πληθυσμοῦ (δχι ἐδάφους) είναι ό αριθμός ἀνθρώπων πού, μαζεύμενοι στό ίδιο μέρος, μποροῦν νά ἀκούσουν τή φωνή ἐνός ρήτορα. Αύτή ή ίδεα είναι πολύ σημαντική, βλέπετε ἀμέσως τίς διάφορες προεκτάσεις της. Εξίσου σημαντικό είναι τό γεγονός ότι ό καθένας περίπου ξέρει τόν ἄλλον. Στούς πλατωνικούς διαλόγους π.χ. ρωτάει ό Σωκράτης σ' ἔνα γυμνάσιο, ἔχει πού είναι συγκεντρωμένοι οί νέοι, ποιός είναι αὐτός; Καί τοῦ λέει ό ἄλλος, πῶς δέν ξέρεις, είναι ό γιός τοῦ τάδε. Ά! λέει ό Σωκράτης, βεβαίως, καί δέν είχε ξάδελφο τόν δεῖνα; Διότι ὅμα οί ἐλεύθεροι πολίτες είναι 30.000, ἀπό τούς ὅποίους 10.000-15.000 μένουν στήν Ἀθήνα, ὅλοι γνωρίζονται μεταξύ τους, περίπου καθένας ξέρει γιά τόν ἄλλον, ή μπορεῖ εύκολα νά μάθει τί φάρα είναι, τί ζυγίζει, τί είναι ίκανός νά κάνει καί νά μήν κάνει.

Ο μεγάλος Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Λιούις Μάμφορντ συζητάει τή φράση τοῦ Πλάτωνος σέ ἔνα βιβλίο του τοῦ '36 καί λέει σωστά ότι μέ τήν ἐφεύρεση τοῦ ραδιοφώνου τά δρια τῆς ἀμεσης δημοκρατίας έχουν γίνει δρια τοῦ πλανήτη. Έγώ ό ίδιος, ἀν μοῦ ἐπιτρέπεται νά διαφέρω τόν ἔαυτό μου, 20 χρόνια μετά ἀπό τόν Μάμφορντ ἀνέφερα δλην αύτή τήν υπηρεσία (στό Περιεχόμενο τοῦ Σοσιαλισμοῦ, 1957) καί ἀνέφερα ἐπίσης τήν τηλεόραση. Τό γεγονός ότι καί ή τηλεόραση φυσικά μπορεῖ νά μπει στήν υπηρεσία τῆς ἀμεσης δημοκρατίας. Βέβαια μέ τό πολιτικό καθεστώς πού υπάρχει μπῆκε στήν υπηρεσία τῆς φαυλοκρατίας. Άλλα αύτό δέν είναι ἐνδιαφέρον καθ' ἔαυτό· αύτό πού θέλω νά πῶ είναι ότι υπάρχουν τά τεχνικά μέσα γιά νά μπορέσουν νά υπάρξουν ὕριμες καί στοχασμένες μετά ἀπό συζήτηση συλλογικές

ἀποφάσεις, πού νά υπερβαίνουν ἀπείρως τά δρια τῆς κλασικῆς ἀμεσης δημοκρατίας, τῆς αθηναϊκής π.χ. Πρέπει νά ἐπινοηθοῦν, πρέπει νά δημιουργηθοῦν νέες δομές καί νέες μορφές. Αύτή ή διποψη δημως είναι ἐλλιπής. Γιά νά μποῦν τό ραδιόφωνο, ή τηλεόραση κτλ. στήν υπηρεσία τῆς δημοκρατίας, πρέπει νά καταστραφεῖ ή σημερινή μονο-πολική δομή τους: ἔνας ἐνεργός πομπός καί ἀπειράριθμοι παθητικοί δέκτες. Πρέπει ό μονόδρομος νά γίνει διπλόδρομος, γιά νά καταστεῖ ή τηλεόραση δημοκρατικό δργανο.

Μόνον ἀκροθιγῶς μπορῶ ν' ἀναφέρω ἔνα ἄλλο τεράστιο πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς: τό οἰκολογικό. Τό ἀναφέρω μόνο γιά νά τονίσω ότι ὅμα τό λάβουμε υπόψη μας γίνεται ἀμέσως προφανές ότι τό ζήτημα τῆς δημοκρατίας είναι παγκόσμιο, ότι είναι ζήτημα παγκόσμιας δημοκρατίας. Δέν υπάρχουν «έθνικές» λύσεις στό οἰκολογικό πρόβλημα. Περνάει ἔνα πετρελαιοφόρο 500.000 τόνων σέ 100 χιλιόμετρα ἀπόσταση ἀπό τίς ὅκτες σας καί ἀν τυχόν ναυαγήσει, ὅπως ἔγινε αύτό πολλές φορές, οί ὅκτες σας μεταμορφώνονται σέ πίσσα ἐπί χρόνια. Χωρίς νά μιλήσουμε γιά τήν ἀτμόσφαιρα, γιά τά δάση κ.λπ.

Γιά νά τραφεῖ αύτή ή ἀμεση δημοκρατία πρέπει νά είναι πραγματικά ἀμεση δημοκρατία σέ ἔνα δρισμένο ἐπίπεδο. Πρέπει νά είναι οίονει ἀθηναϊκοῦ τύπου δημοκρατία στό ἐπίπεδο τῆς βάσης: δηλαδή πρέπει νά υπάρχει ἔνα δίκτυο κοινῶν ή κοινοτήτων ἀποκεντρωμένων καί αύτοκυβερνωμένων. Οι ἀνθρωποι πρέπει νά ἐκπαιδευτοῦν στήν αύτονομία, στήν αύτοδικία –δχι μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦν τόν δρο οί ἐφημερίδες– καί στήν αύτοτέλεια στό ἐπίπεδο ή στίς διαστάσεις μιᾶς πόλης μεταξύ 20 καί 50 ή ἔστω καί 100 χιλιάδων κατοίκων, ή στίς διαστάσεις ἐνός ἐργοστασίου, δταν πρόκειται γιά τήν παραγωγική αύτοδιαχείριση, ή στίς διαστάσεις συνεταιρισμῶν 5-10 χωριῶν. Μέσα σ' αύτές τίς διαστάσεις οί ἀνθρωποι μποροῦν πραγματικά νά κάνουν μία συνέλευση καί νά διποφασίζουν γιά δλα τά θέματα πού τούς ἀφοροῦν ἀποκλειστικά. Άπό κεῖ μπορεῖ νά ξεκινήσει ή ἀνάθεση, δχι ἐκπροσώπηση, ἀλλά ἀνάθεση διαρκῶς ἀνακλητῆς δύ-

ναυμης σέ ἀνθρώπους πού νά συμμετέχουν σέ ἀνωτέρων διαστάσεων ἐνότητες – ἐπαρχία, νομός, περιοχή, ἔθνος, ή ἡπειρος, πλανήτης. Σχετικά μέ τίς βασικές ἐνότητες τῆς ἄμεσης δημοκρατίας οἱ ἀρχαῖοι μποροῦν νά μᾶς ὑποδείξουν πράγματα όχι γιά νά τά μιμηθοῦμε, ἀλλά γιά νά σκεφτοῦμε. Π.χ. στήν ἀρχαία Ἀθήνα πολλές βασικές ἔξουσίες ἔκπληρωνταν ἐκ περιτροπῆς κάθε μήνα μιά φυλή ἀσκοῦσε διαφορετικά ἀξιώματα. Στό ἐσωτερικό αὐτῆς τῆς φυλῆς κάθε μέρα ἔνα διαφορετικό ἄτομο ἦτανε ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων, δηλαδή πρόεδρος τῆς δημοκρατίας. Ἐναν ἄλλο μήνα τό ἀξιώμα περνοῦσε σέ μιάν ἄλλη φυλή. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἀνάδειξη τῶν ἀρχόντων γινόταν μέ κλῆρο. Έκεῖ ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι ἔξελεγαν, δπως ξέρετε, εἶναι ἔκει ὅπου πράγματι χρειάζεται μία εἰδικότητα καί γι' αὐτό π.χ. οἱ στρατηγοὶ ἐκλέγονταν. Διότι τό νά διοικήσει κανείς στρατό σέ μάχη δέν εἶναι θέμα τοῦ καθενός· εἶναι θέμα μᾶς εἰδίκευσης καί μᾶς τέχνης. Ἐκλέγονταν ἄλλα ἔμεναν ἀνακλητοί. Τά σύγχρονα ἔλευθερωτικά κινήματα καί ἴδιαίτερα τό ἐργατικό κίνημα δημιουργησαν μία ἄλλη συγγενή δημοκρατική μορφή, τή μορφή τοῦ συμβουλίου, τοῦ ἐργατικοῦ συμβουλίου. Ἡ γενική συνέλευση ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων ἔκλέγει ἔκπροσώπους, οἱ ὅποιοι ὅμως ἔκπρόσωποι εἶναι συνεχῶς ἀνακλητοί, όχι ἀπλῶς ὑπεύθυνοι. Εἶναι συνεχῶς ὑπεύθυνοι, ἀλλά εἶναι καί συνεχῶς ἀνακλητοί, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δώσουν λόγο στούς ἔκλογεις τους γιά ὅ,τι ἔκαναν.

Δέν εἶναι ὁ τόπος καί ὁ χρόνος τώρα νά ἐπιδοθοῦμε σέ μία λεπτομερή περιγραφή μᾶς ἄμεσης δημοκρατίας πού θά περιελάμβανε πληθυσμό ἔκατομμυρίων. Ἀρκεῖ νά τονίσουμε δύο βασικές ἀρχές: ἀπ' τή μία μεριά πραγματική ἄμεση δημοκρατία σέ ἐνότητες βάσεων, μέσα στίς ὅποιες ἡ πραγματική δημοκρατία νά μπορεῖ νά λειτουργήσει. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, κάθε ἀρχή πού κατ' ἀνάγκην πρέπει νά ἔκλεγει, ἔκλέγεται μέν, ἀλλά εἶναι συνεχῶς ἀνακλητή, ὑπεύθυνη καί πρέπει νά δίνει λόγο. "Ετοι μποροῦμε νά ἀρχίσουμε ν' ἀντιμετωπίζουμε τό πρόβλημα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας σέ μία κοινωνία πού ἔχει τίς διαστάσεις τῶν σημερινῶν

κοινωνιῶν καί πού θά ἔπρεπε νά ἐπεκταθεῖ σέ ἡπειρωτικούς καί τελικά πλανητικούς χώρους.

Φτάνω τώρα στό τελευταῖο σημείο τῆς διμιλίας μου. "Όλα αὐτά ἔχουν βέβαια τή σημασία τους, προκειμένου νά μπορέσει ἡ ἄμεση δημοκρατία νά λειτουργήσει ἀλλά δέν εἶναι καίρια. Προκειμένου νά μπορέσει νά ὑπάρξει ἔλευθερία, εἴτε σέ διαστάσεις 20-30 χιλιάδων ἀνθρώπων, εἴτε σέ διαστάσεις τριῶν δισεκατομμυρίων ἀνθρώπων, πίσω, κάτω καί πάνω ἀπό ὅλους τούς θεσμούς χρειάζεται κάτι ἄλλο πού κανένας δέν μπορεῖ νά τό ἀποφασίσει ἡ νά τό βάλει σάν νόμο. Χρειάζεται ἡ συνεχής δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινοῦ. Μόνο τό κοινό μπορεῖ νά βρεῖ, οὔτε ἐγώ, οὔτε ἐσεῖς, πῶς εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξει ἀλληλεπίδραση ἐνός κεντρικοῦ πομποῦ ραδιοφώνου ἡ τηλεοράσεως καί τοῦ κοινοῦ πού τόν δέχεται. Τό κοινό, δ λαός, οἱ λαοί θά βροῦν κατά ποιόν τρόπο μποροῦν νά δημιουργηθοῦν μορφές τίς ὅποιες οὔτε φανταζόμαστε σήμερα, καί οἱ ὅποιες θά μποροῦσαν νά λύσουν προβλήματα πού μᾶς φαίνονται ἀνυπέρβλητα. Χρειάζεται λοιπόν αὐτή ἡ συνεχής δημιουργική δραστηριότητα τοῦ κοινοῦ καί αὐτό σημαίνει κυρίως τό πάθος ὅλων γιά τά κοινά. Αύτό δέν εἶναι δική μου ἀνακάλυψη. ὑπάρχει σέ ἔκεινο τό καταπληκτικό χορικό τῆς Ἀντιγόνης πού ἀρχίζει μέ τό «πολλὰ τὰ δεινὰ καί οὐδὲν ὄνθρωπου δεινότερον πέλει» καί ὅπου ὁ Σοφοκλῆς, ἀνάμεσα στά ἄλλα θαυμαστά χαρακτηριστικά τοῦ ἀνθρώπου, μνημονεύει αὐτό πού ὄνομάζει «ἀστυνόμος ὄργα». Ἀστυνόμος θά πεῖ θεσμιστική, καί ὄργα –ἀπό τό ὅποιο βγαίνει ἡ λέξη ὄργασμός –εἶναι ἡ δρμή, τό πάθος. Οἱ ὄνθρωποι ἀπάνω στήν δρμή τοῦ πάθους στήσαν πραγματικές πολιτείες. ὅπως αὐτή μέσα στήν ὅποια γεννήθηκε ὁ Σοφοκλῆς καί γιά τήν ὅποια ἔγραψε τίς τραγῳδίες του.

"Ἄν δέν υπάρχει αὐτό τό πάθος γιά τά κοινά, αὐτή ἡ ἀστυνόμος ὄργα, μποροῦμε νά λέμε ώραιούς λόγους, μποροῦμε νά γράφουμε ώραια βιβλία, νά κατασκευάζουμε συστήματα τά δποια νά εἶναι ἀφογα, φιλοσοφικά καί πολιτειολογικά, ἀλλά ὅλα αὐτά δέν θά σημαίνουν τίποτε. Καί θά ἥθελα τελειώνοντας νά πῶ ποιά

είναι ή δύχρως διντίθετη ἀποφη διπ' αὐτή τήν καταπληκτική καὶ ἐκθαμβωτική φράση τοῦ Σοφοκλῆ γιά τήν «ἀστυνόμου ὄργα», ποιά είναι ή σύγχρονη ἀποφη γιά τό θέμα, ή ἀποφη τῆς σύγχρονης δῆθεν δημοκρατίας καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τήν έχει ἐκφράσει μέ καταπληκτική πυκνότητα καὶ βαθύτητα ἔνας Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ Μπενζαμέν Κονστάν, σέ ἔνα περίφημο κείμενο πού συγχρίνει τήν ἐλευθερία τῶν ἀρχαίων μέ τήν ἐλευθερία τῶν μοντέρνων. Ξεκινώντας ἀπό αὐτά πού λέγαμε γιά τήν ἀρχαία δημοκρατία, λέει δτι πρόγματι στήν ἀρχαία δημοκρατία. Ἐπειδή οἱ ἀνθρωποι δέν εἶχαν τίποτα ἄλλο νά κάνουνε στή ζωή τους (ἔτσι τό ἐξηγεῖ αὐτός), εἶχανε αὐτό τό πολιτικό πάθος, ἐνῶ ἐμεῖς –καὶ ἐδῶ παραθέτω ἐπί λέξει μεταφράζοντας— «τό μόνο πού γυρεύουμε ἀπό τό κράτος είναι ή κατοχύρωση τῶν ἀπολαύσεών μας». Καὶ τό λέει αὐτό χωρίς νά κατηγορεῖ καὶ χωρίς νά είρωνεύεται. Τό λέει διότι ξέρει, ηδη τό 1820, τούς σύγχρονους ἀνθρώπους. Αὐτό είναι, ἐλπίζω, μόνο κατά τό ήμισυ, ἀλλά ασφαλῶς είναι κατά τό ήμισυ, μία τραγική ἀλήθεια γιά τόν σύγχρονο κόσμο. Αὐτό πού ζητοῦν οἱ ἀνθρωποι σήμερα είναι ή κατοχύρωση τῶν ἀπολαύσεών τους. Κι αὐτό τό ζητοῦν ἀπό τό κράτος.

Δέν βλέπουν πιά τά κοινά. οὔτε ἐνδιαφέρονται γιά τά κοινά. Πέρα ἀπ' τόν ἔαυτό τους καὶ τόν ἅμεσο κύκλο τους, ὑπάρχει γι' αὐτούς ἔνα Κράτος-πατέρας ή Κράτος-μητέρα, ἔνα Κράτος πού είναι ταυτοχρόνως καὶ ἔνα τέρας, καὶ ἔνα εἶδος Ἀγιου-Βασιλη ὁ δρποῖος ἔχει κοιλιά μέσα ἀπό τήν δρποία βγάζει χαρτονομίσματα, ἀδειες, θέσεις κτλ., ἀλλά κι ἔνα κράτος τό δρποίο πρέπει πάντως νά κατοχυρώνει τίς ἀπολαύσεις μας. «Οσο ὑπάρχει αὐτή ή σύλληψη, αὐτή ή τάση, αὐτή ή βαθιά φαντασιακή τοποθέτηση τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου ἀπέναντι στά κοινά καὶ ἀπέναντι στήν πολιτική, δσα λέμε μποροῦν ἵσως νά μείνουνε σάν σπόρος γιά κάποιαν ἄλλη γενεά ἀλλά δέν ὠφελοῦν σέ τίποτα. Αὐτό πού χρειάζεται σήμερα κατ' ἔξοχήν, καὶ πού φαίνεται πρός τό παρόν νά λείπει, είναι αὐτό τό πάθος γιά τά κοινά, ή εὐθύνη, ή συμμετοχή, ή ἀστυνόμος ὄργα.

Τό θέμα μας σήμερα είναι ή σημερινή κατάσταση τής τεχνοεπιστήμης. Τό θέμα δέν είναι ἀπλῶς ἐλληνικό, οὔτε κάν ίδιαίτερα ἐλληνικό – είναι θέμα παγκόσμιο, θέμα πού ἀφορᾶ δλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα. Ἀπό μιάν ἀποφη, θεωρώντας τή σημερινή κατάσταση, θά μποροῦσε κανείς νά ὀδηγηθεῖ σέ ἀπόγνωση, γιατί τά ούσιαστικά πράγματα ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος, ή τουλάχιστον τά καίρια, γιά τούς κινδύνους πού διατρέχουμε σήμερα, ἔχουν λεχθεῖ καὶ ἐντούτοις χρειάζεται διαρκῶς νά ξαναειπωθοῦν. Ή ἀνθρωπότητα δίνει τήν ἐντύπωση δτι κωφεύει –καὶ πρόγματι κωφεύει– ώς πρός τά ούσιωδη. Κωφεύει ώς πρός ὅλα τά θεμελιώδη πολιτικά ζητήματα, καὶ τό ζήτημα τής τεχνοεπιστήμης είναι ἔνα κατ' ἔξοχήν πολιτικό ζήτημα, γιατί είναι τό ζήτημα τής σχέσης καὶ τής γνώσης τής σύγχρονης ἀνθρωπότητας μέ τή δύναμή της καὶ τήν ἔξουσία της. Ή, γιά νά τό πῶ μέ περισσότερη ἀκρίβεια, ή σχέση ἀνάμεσα στή συνεχῶς αὐξανόμενη δύναμη τής τεχνοεπιστήμης καὶ τήν ἔκδηλη ἀδυναμία τῶν σημερινῶν δινθρωπίνων κοινοτήτων. Άλλωστε, ἀκόμη καὶ νά μιλήσει κανείς γιά σχέση ἀνάμεσα στή δύναμη τής τεχνοεπιστήμης καὶ τήν ἀδυναμία τῶν κοινοτήτων είναι ἀδόκιμο· κατ' ούσιαν, δέν ύπάρχει τέτοια σχέση, ύπάρχει μά ἔξουσία τής τεχνοεπιστήμης πού, ώς πρός τήν ούσια, είναι μία μή ἔξουσία, μία ἔξουσία ἀνώνυμη ἀπό κάθε ἀποφη, ἀνεύθυνη καὶ ἀνεξέλεγκτη – ἀνεξέλεγκτη, διότι μή καταλογίσιμη. Πρόκειται γιά ἔνα τεράστιο κοινωνικό ρεῦμα πού μᾶς παρασύρει καὶ μέσα στό δρποίο πρός τό παρόν κολυμπάμε, περιμένοντας ἐνδεχομένως νά πνιγοῦμε ἀπ' αὐτό. Ἀπέναντι σ' αὐτή τήν κατάσταση, διαπιστώνουμε μά πλήρη παθητικότητα τῶν ἀνθρώπων, καὶ αὐτῶν δικόμα τῶν ἐπιστημόνων καὶ τῶν τεχνικῶν ώς πολιτῶν. Παθητικότητα, πού θά μποροῦσε κανείς νά τή χαρακτηρίσει –καὶ δέν διστάζω νά τή χαρακτηρίσω– ώς συνενοχή μπρός σέ μιάν ἔξελιξη, γιά τήν δρποία ὅλος ὁ κόσμος θέλει νά